

Олександр Майоров

Зовнішня політика Галицько-Волинської Русі часів Четвертого Хрестового походу: стосунки з Німеччиною, Візантією та Польщею

Пожертва монастирю св. Петра

У синодику монастиря св. Петра, розташованого у тюрінгському місті Ерфурті є згадка про «короля Русі» Романа, що зробив щедрий внесок на користь цієї обители й за це був прилучений до осіб, яких щорічно поминали під час заупокійної служби в день їх кончини:

Тринадцяті кал[енди] липня. Роман, король Русі, він дав нам тридцять марок¹.

Цей запис може відноситися лише до галицько-волинського князя Романа Мстиславича, бо «тринадцяті календи липня», під якими його вміщено у синодику, відповідають 19 червня², й саме в цей день у 1205 р. руський князь загинув у битві з польськими князями Лешком та Конрадом під Завихостом³. Отже, згідно з церковною традицією, день загибелі Романа мав відзначатися як день його пам'яті⁴.

Незвичайна згадка про Романа з німецького джерела давно привертає до себе увагу дослідників⁵. Було висунуто чимало версій з приводу можливих причин, що спонукали руського князя до щедрої пожертви далекому католицькому монастиреві: тридцять марок дорівнює приблизно семи кілограмам срібла. Вчинок

1 “XIII Kal. iulii. Romanus rex Ruthenorum, hie dedit nobis XXX marcas” (Necrologium sancti Petri Erfordensis). *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde zur Beförderung einer Gesamtausgabe der Quellschriften Deutscher Geschichten des Mittelalters*. (Hannover; Berlin, 1935), 517.

2 Як відомо, за римським календарем, який використовували європейські середньовічні хронікарі, календами вважався перший день кожного місяця, рахунок днів від якого вівся у зворотному порядку; таким чином 13-ті календи липня припадають на 19-те червня.

3 *Rocznik Traski*. Ed. A. Bielowski. *Monumenta Poloniae Historica* II (Lwów, 1872), 836; *Kalendarz krakowski*. Ed. A. Bielowski. *Ibid*, 923; *Rocznik matopolski*. Ed. A. Bielowski. *Ibid* III (Lwów, 1878), 162.

4 Див.: Назаренко А.В. Западноевропейские источники. *Древняя Русь в свете зарубежных источников*. Под ред. Е.А. Мельниковой. М., 1999. С. 263–264.

5 Першим в російській історіографії на неї звернув увагу М. М. Карамзін (Карамзин Н.М. *История Государства Российского*: В 12-ти т. М., 1991. Т. II–III. С. 560, прим. 113).

Романа пояснювали торгівельними зв'язками Південно-Західної Русі із Східною Німеччиною⁶, а також особистими симпатіями галицько-волинського князя до католицької церкви⁷. Будувалися припущення про наявність особистих зв'язків Романа з обителлю у Ерфурті⁸. На думку О.Б. Головка, можна припустити, що у дитинстві Роман протягом деякого часу перебував на вихованні ерфуртських монахів-бенедиктинців⁹.

Нам здається, наведена звістка потребує більш детального розгляду.

Перш за все, слід зазначити, що подібні дари іноземним монастирям, що належали до Західної церкви, не були якимось виключним явищем у практиці давньоруських князів. Траплялися й більш коштовні пожертви. Наприклад, за даними *Житія св. Маріана*, засновника монастиря св. Іакова у Регенсбурзі, один з монахів цієї обителі на ім'я Маврикій, відвідавши руські землі, одержав від «короля Русі» та «вельмож найбагатшого міста Києва» велику кількість дорогоцінного хутра, що коштувало сто марок, — цих грошей вистачило для завершення будівництва монастиря¹⁰. Джерело не наводить імені руського «короля»-жертводавця, але за деякими даними ним міг бути київський князь Володимир Мономах¹¹.

Тісні контакти з монастирем св. Пантелеймона у Кельні мала дружина Мономаха Гіда. Ім'я «королеви Гіди» позначено у синодику цього монастиря¹². З іншого джерела — *Слова про св. Пантелеймона Руперта з Дойця* — довідуємося, що Гіда «удостоїлась стати сестрою» згаданій обителі «по щедротах своїх»¹³. Отже залученню руської княгині до кола осіб, що поминалися у монастирі, передували щедрі пожертви на його користь, частина з яких була подякою святому за чудесне зцілення сина Гіди Мстислава¹⁴.

Князівські пожертви іноземним монастирям траплялися і в історії Галицько-Волинської Русі. У папських буллах від 1216 та 1218 рр. серед прибутків угор-

-
- 6 Пресняков А.Е. *Лекции по русской истории*. Т. II. Вып. 1. *Западная Русь и Литовско-Русское государство*. М., 1939. С. 30.
- 7 Чубатий М. Західна Україна і Рим у XIII ст. у своїх змаганнях до церковної унії. *ЗНТШ*. Львів, 1917. Т. 123–124. С. 9.
- 8 Назаренко А.В. Русско-немецкие связи домонгольского времени (IX — середина XIII вв.): состояние проблемы и перспективы дальнейших исследований. *Из истории русской культуры*. М., 2002. Т. II. Кн. 1. С. 269, прим. 27.
- 9 Головка О.Б. *Князь Роман Мстиславич та його доба. Нариси з історії політичного життя Південної Русі XII — початку XIII століття*. К., 2001. С. 187.
- 10 Vita S. Mariani Scoti. Ed. J. Gamansius. *Acta Sanctorum quotquot toto urbe coluntur* II, february (Paris, 1864), 369.
- 11 Назаренко А.В. Русско-немецкие связи домонгольского времени. С. 274, прим. 46. Пор.: Шайтан М.Э. Германия и Киев в XI в. *Летопись занятий постоянной Историко-археологической комиссии Академии наук*. Л., 1927. Т. I (34). С. 19–23.
- 12 *Rheinische Urbare: Sammlung von Urbaren und anderen Quellen zur rheinischen Wirtschaftsgeschichte*. I: *Die Urbare von S. Pantaleon in Köln*. Hrsg. von B. Hilliger (Bonn, 1902), 18.
- 13 Liber Bibliothecae S. Pantaleonis. *Acta Sanctorum quotquot toto urbe coluntur* VI, Iulii (Paris, 1868), 422. Оригінальний текст за іншим списком та російський переклад див.: Назаренко А. В. Неизвестный эпизод из жизни Мстислава Великого. *Отечественная история*. 1993, № 2. С. 65–66.
- 14 Див.: Назаренко А.В. *Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX — XII веков*. М., 2001. С. 585–616; Кучкин В.А. Чудо св. Пантелеймона и семейные дела Владимира Мономаха. *Россия в Средние века и Новое время. Сб. статей к 70-летию чл.-корр. РАН Л.В. Милова*. М., 1999.

ського монастиря св. Дмитра на Саві (Савасендемер) у Сремській Мітровиці є згадки про надання йому якимись «руськими королями з Галичини» (*Rusogum Regibus apud Galizam*), щорічного доходу у вигляді 13 кантар воску (що мало становити близько 700 кг)¹⁵.

Імена цих князів у джерелах переключені у наслідок перекладу початкового тексту з грецької на латинську мову і подані як Василько (*Basilic*), Іван (*Johann*) та Володимир (*Bladomego* чи *Blaudemero*). Питання про їхню ідентифікацію залишається дискусійним. Іноді в них вбачають не трьох, а двох князів і ототожнюють з синами останнього галицького князя з династії Ростиславичів Володимира Ярославича — Васильком та Іваном-Володимиром¹⁶. Але більш переконливою здається думка, що звітка належить до більш раннього часу, і в ній йдеться про теребовльського князя Василька Ростиславича, його сина Івана Васильовича та племінника Володимирка Володаревича¹⁷.

На користь такого рішення свідчить титулування князів у папських буллах як «королів». Важко уявити, щоб такий титул папська канцелярія застосовувала до синів Володимира Ярославича, що перебували у вигнанні в Угорщині й ніколи не були правлячими князями. Тим більше це було неможливо, якщо згадані сини походили від нешлюбної жінки князя (як це вважають деякі дослідники¹⁸), бо у такому випадку вони були бастардами, тобто взагалі не мали законних прав на князівську владу. Сучасник Володимира Ярославича краківський хроніст Вінцентій Кадлубек спеціально повідомляє, що цей князь помер, «не залишивши жодного законного спадкоємця»¹⁹. Про незаконний статус синів Володимира, народжених від якоїсь попаді, було відомо й київському літописцеві²⁰. Тому мало вірогідно, щоб про це могли не знати у Римі, припустившись подібної помилки.

15 *Vetera Monumenta Historica Hungariam Sacram illustrantia* I. Ed. A. Theiner (Romae, 1859), 9–11.

16 Szaraniewicz I. *Die Hypatios-Chronik als Quellen-Beitrag zur österreichische Geschichte* (Lemberg, 1872), 117–118; Грушевський М.С. *Історія України-Русі*. К., 1992. Т. II. С. 454, прим. 2; Baumgarten N. de. *Généalogies et mariages occidentaux des Ruricides Russes du Xe au XIIIe siècle* (Roma, 1927). Tabl. III, 16–17; Tabl. XI; Isenburg W. K. von. *Stammtafeln zur Geschichte der europäischen Staaten* II (Marburg, 1956). Tafel. 93; Włodarski B. *Polska i Rus'. 1194–1340* (Warszawa, 1966), 20, przyp. 22; Schwennicke D. *Europäische Stammtafeln* II (Marburg, 1984). Tafel. 129, 136; Grala H. "Rurykowicze na Bałkanach w XII i XIII wieku," *Balkanica Posnaniensia. Acta et Studia* IV (Poznań, 1989), 138; Dąbrowski D. *Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich* (Poznań; Wrocław, 2002), 50–51; Войтович Л. В. *Княжа доба на Русі: портрети еліти*. Біла Церква, 2006. С. 351, 474.

17 Papp G. "I monachi dell'ordine di S. Basilio in Ungheria nel secolo XIII," *Analecta Ordinis Sancti Basilii Magni*. Ser. II (Roma, 1949). Vol. 1 (7). Fasc. 1, 41–45; Györfy Gy. "Das Güterverzeichnis des griechischen Klosters zu Szávaszentdemeter (Sremska Mitrovica) aus dem 12. Jahrhundert," *Studia Slavica* V. Fasc. ½ (Budapest, 1959), 32; Пашуто В.Т. *Внешняя политика Древней Руси*. М., 1968. С. 167, 334, прим. 5; Назаренко А.В. Русско-немецкие связи домонгольского времени. С. 269–270, прим. 27.

18 Грушевський М.С. *Історія України-Русі*. Т. II. С. 454; Dąbrowski D. *Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich*, 50–51; Войтович Л. В. *Княжа доба на Русі*. С. 351.

19 Щавелева Н.И. *Польские латиноязычные средневековые источники: тексты, перевод, комментарий*. М., 1990. С. 110.

20 *ПСРЛ* 2: 659–660.

Як слушно зауважує О.В. Назаренко, пожертва монастиреві св. Дмитра мала бути здійснена галицькими князями у першій половині 20-х років XII ст., що уточнює попереднє більш широке датування, запропоноване Д. Дьорффі²¹.

Окрім особистих та родинних мотивів до подібних вчинків руських князів спонукали безумовно також і політичні причини. Про це може свідчити останній з розглянутих нами випадків. Православний монастир св. Дмитра був розташований на прикордонній території з численним руським населенням, «Руської марки», як її іноді іменують джерела²². Отже підтримка цього осереддя православ'я та руського впливу в Угорщині сама по собі мала політичне значення у стосунках із нею. Та мабуть у згаданій події були й інші підстави.

Вона припадає на драматичний період у зовнішній політиці Галицької землі, коли її князі опинилися у дуже складному становищі. За свідченням декількох джерел — як руських, так й іноземних, — у 1122 р. перемишльський князь Володар Ростиславич, брат Василька та батько Володимирка, був викрадений воєводою Петром Властом за дорученням польського князя Болеслава III Кривоустого. Щоб звільнити князя з полону його родичі змушені були сплатити викуп²³. Окрім того, умовою звільнення Володаря ймовірно була певна зміна зовнішньої політики галицьких князів, які мали відмовитися від союзу з Володимиром Мономахом й діяти проти нього на боці Ярослава Святополковича, якого підтримували поляки та угорці у боротьбі за Волинь²⁴. Дар угорському монастирю скоріш за все міг бути зроблений саме під час перебування Володаря у польському полоні, й тому не можна виключати його зв'язку з обставинами звільнення князя²⁵.

На наш погляд, на Романову пожертву ерфуртському монастиреві св. Петра також не можна дивитися лише як на прояв якихось особистих чи родинних зв'язків галицько-волинського князя з цією обителлю (хоча повністю виключати цього також не варто). Бенедиктинський монастир святих апостолів Петра та Павла (така його повна назва) відігравав надто значну роль у політичному житті не тільки Тюрингії, а й усій Німеччини. Заснований у середині XI ст., він дуже

21 Назаренко А.В. Русско-немецкие связи домонгольского времени. С. 269, прим. 27.

22 Див.: Назаренко А.В. О «Русской марке» в средневековой Венгрии. *Восточная Европа в древности и средневековье*. Сб. ст. Отв. ред. Л.В. Черепнин. М., 1978.

23 *ПСРЛ* 1: 292; *ПСРЛ* 2: 286; Ortliebi Zwifaltensis Chronicon. Ed. O. Abel. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores X* (Hannover, 1852), 91; “Herbordi dialogus de Vita Ottonis episcopi Bambergensis”, *Ibid* XII (Hannover, 1856), 726; Щавелева Н.И. *Польские латиноязычные средневековые источники*. С. 88–89, 101–102, 117–118, прим. 12.

24 Włodarski B. “Ruś w planach politycznych Bolesława Krzywoustego,” *Zeszyty naukowe Uniwersytetu M. Kopernika w Toruniu. Nauki humanistyczno-społeczne zesz.* 20 (Toruń, 1966), 51; Пашуто В.Т. *Внешняя политика Древней Руси*. С. 151–152, 331, прим. 5; Koscielak L. “Związki dynastyczne pomorskie-ruskie w XII wieku,” *Zapiski historyczne XLVIII. Z. 1.* (1983), 196–198; Головки А.Б. *Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X — первой трети XIII вв.* К. 1988. С. 67–68; Його ж. *Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя*. К. 2006. С. 145–146; Войтович Л.В. *Княжа доба на Русі*. С. 330.

25 Назаренко А.В. Русско-немецкие связи домонгольского времени. С. 269, прим. 27.

швидко перетворився на один з найбагатших та привілейованих монастирів, що під час зносин із ним Романа перебував у zenіті свого розквіту та могутності²⁶.

Монастир св. Петра користувався особливим заступництвом з боку Штауфенів, зокрема імператора Фрідріха I Барбароси, що зробив його однією з імперських резиденцій, а також постійною підтримкою впливових майнцьких архієпископів, під владою яких тривалий час перебувало місто Ерфурт²⁷. Цей монастир відіграв визначну роль під час боротьби Фрідріха Барбароси з його головним суперником у Німеччині герцогом баварським та саксонським Генріхом Левом. У листопаді 1181 р. переможений Генріх принижено просив вибачення у Фрідріха у монастирській церкві св. Петра, після чого був приречений імператором до заслання на три роки до Англії²⁸.

За таких умов шанобливий вчинок Романа щодо монастиря св. Петра, який скоріше всього мав відбутися під час особистого відвідування руським князем Ерфурта, набував політичного значення, навіть якщо був викликаний якимись іншими причинами (наприклад, приватними). Адже боротьба Штауфенів із їх головними суперниками Вельфами у Німеччині тривала й наприкінці XII — початку XIII ст. розгорілася з новою силою. Тоді у ній брали участь представники наступного покоління Штауфенів та Вельфів на чолі з сином Барбароси королем Філіпом Швабським та сином Генріха Лева імператором Оттоном IV.

Слід звернути увагу на ще одну важливу для розуміння значення Романової пожертви обставину. У середньовічній західній, переважно німецькій церкві існував звичай формального членства правлячих осіб у соборних капітулах та монастирях (так званий *Königskanonikat*), який передбачав відносини заступництва, а іноді навіть участь в управлінні капітулом чи монастирем шляхом призначення вікаріїв. Виникали подібні відносини внаслідок щедрої пожертви або систематичних внесків на користь відповідної церковної установи. Цей звичай насамперед мав відношення до соборів та монастирів, що безпосередньо були пов'язані з діяльністю германських королів чи імператорів та десь з середини XII ст. вже набув загального поширення²⁹.

26 Про політичне та культурне значення монастиря та церкви св. Петра у Ерфурті див.: Haenchen M. *Die entwicklungsgeschichtliche Stellung der Klosterkirche auf dem Petersberg bei Erfurt in der Baukunst des europäischen Hochmittelalters* (Dresden, 2003); *Stiftung Thüringer Schlösser und Gärten: 700 Jahre Erfurter Peterskloster: Geschichte und Kunst auf den Erfurter Petersberg 1103 — 1803* (Regensburg, 2004).

27 Докладніше див.: Wolf S. *Erfurt im 13. Jahrhundert. Städtische Gesellschaft zwischen Mainzer Erzbischof, Adel und Reich* (Köln, u. a., 2005) [=Städteforschung. A. 67].

28 Про ці події є значна література, з новітніх робіт див.: Wolf G. *Friedrich Barbarossa* (Darmstadt, 1975), 192; Hiller H. *Friedrich Barbarossa und seine Zeit* (München, 1977), 344–346, 401; Wies E. W. *Kaiser Friedrich Barbarossa: Mythos und Wirklichkeit: Biographie* (Esslingen, 1990), 279, 342–343; Opll F. *Friedrich Barbarossa* (Darmstadt, 1990), 133. Загальну характеристику відносин Штауфенів з Вельфами часів Фрідріха Барбароси див.: Appelt H. “Friedrich Barbarossa (1152 — 1190),” *Kaisergestalten des Mittelalters*. Hrsg. H. Beumann (München, 1985), 177–198; Töpfer B. “Friedrich I. Barbarossa,” *Deutsche Könige und Kaiser des Mittelalters*. Hrsg. E. Engel, E. Holtz (Köln; Wien, 1989), 159–187; Ehlers J. “Friedrich I,” *Die deutschen Herrscher des Mittelalters, Historische Porträts von Heinrich I. bis Maximilian I.* Hrsg. B. Schneidmüller, S. Weinfurter (München, 2003), 232–257.

29 Огляд цього питання див.: Borgolte M. *Die mittelalterliche Kirche* (München, 2004) [=Enzyklopädie deutsche Geschichte. Bd. 17], 82–83.

Мабуть випадок з Романом Мстиславичем також підлягав під дію цього звичаю³⁰, особливо якщо здійснений ним внесок відбувся у час, коли Роман вже був правлячим князем. З огляду на це, не випадковою виявляється активна діяльність Ордену бенедиктинців у Південній Русі, яку він розгорнув протягом першої половини XIII ст., незабаром після згаданих контактів Романа з бенедиктинським монастирем у Ерфурті³¹.

Та як би то не було, особисті зв'язки з монастирем св. Петра склали певні підстави для втягнення галицько-волинського князя до політичних змагань, що розгорнулися у Німеччині на початку XIII ст. Майнцькі архієпископи, під зверхністю яких перебував монастир у Ерфурті, у боротьбі за імперський трон були послідовними прибічниками Штауфенів. Це стосується й періоду боротьби Філіпа з Оттоном, про що маємо прямі вказівки джерел³².

Таким чином, ми схилиємося до висновку, що Романову пожертву монастиреві св. Петра та його можливе відвідування Ерфурта слід оцінювати перш за все у контексті політичних взаємин галицько-волинського князя з володарями Священної імперії. Окрім вже наведених фактів про це свідчить звістка з ще одного джерела — французької хроніки середини XIII ст., складеної монахом Альбріком з абатства Трьох Джерел поблизу містечка Шалон-сюр-Марне (Shalons-sur-Marne) у Шампані, де йдеться про безпосередню участь Романа Мстиславича у боротьбі Штауфенів з Вельфами та його спробу влітку 1205 р. здійснити військовий похід до Саксонії.

Отже, за свідченням *Хроніки* Альбріка, похід Романа до Польщі 1205 р., що закінчився його загибеллю у битві під Завихостом, в дійсності був спрямований до Саксонії:

Король Русі на ім'я Роман, що вийшов з своїх земель та мав намір через Польщу дістатися Саксонії, щоб як удаваний християнин зруйнувати церкви, був розбитий й вбитий за Божим промислом на річці Віслі двома братами польськими князями Лешком та Конрадом, а усе його [військо] було або розсіяне, або знищене³³.

Подальший аналіз цієї звістки потребує більш детального розгляду політичних подій, що відбувались у Західній Європі наприкінці XII — початку XIII ст.

30 Назаренко А. В. *Древняя Русь на международных путях*. С. 598.

31 Див.: Altaner B. "Die Dominikanermissionen des 13. Jahrhunderts," *Forschungen zur Geschichte der kirchlichen Unionen und der Mohammedaner- und Heidenmission des Mittelalters* (Habelschwerdt, 1924), 208–225.

32 Arnoldi abbatibus Lubecensis Chronica Slavorum. Ed. J. M. Lappenberg, *Monumenta Germaniae historica. Scriptores XXI* (Hannover, 1868), 215–216.

33 "Rex Russie, Romanus nomine, a finibus suis egressus et per Poloniam transire volens Saxoniam, et ecclesias destruere volens sicut falsus christianus, a duobus fratribus Poloniae ducibus Listec et Conrado super Wisselam fluvium Dei iudicio percutitur et occiditur, et omnes quos secum aggregaverat aut disperguntur aut interficiuntur". Albrici monachi Triumfontium Chronikon. 1241. Ed. P. Scheffer-Boichorst, *Monumenta Germaniae historica. Scriptores XXIII* (Hannover, 1874), 885.

Контакти зі Штауфенами та їх союзниками

Після раптової смерті імператора Генріха VI (28 вересня 1197 р.) серед німецьких князів виявилось два претендента на королівську та імператорську корону й почалася запекла боротьба між сином імператора Фрідріха I Барбароси швабським герцогом Філіпом (династія Штауфенів) та сином саксонського герцога Генріха Лева брауншвейгським графом Оттоном (династія Вельфів). Ця боротьба розколола німецьку знать на два табори й призвела до того, що у 1198 р. прибічники Штауфенів і Вельфів провели паралельні вибори, обравши відразу двох королів — Філіпа та Оттона. Новий римський папа Інокентій III став на боці Вельфів, й за його підтримки у березні 1201 р. король Оттон був проголошений новим імператором під іменем Оттона IV³⁴.

Папське підтвердження прав Оттона похитнуло становище його супротивників. Незабаром новий імператор набув підтримки більшості німецьких князів й у кінці 1202 р. сягнув апогею власної могутності. Під контролем його головного суперника короля Філіпа лишилося тільки місто Ерфурт з округою. Але становище Вельфів виявилось надто неміцним, та вже наступного року на бік Штауфенів перейшли ландграф Тюрингії, архієпископ Кьольна, герцог Брабанта, король Чехії та ін. Нарешті Інокентій III також змінив свою позицію й став схилитися до Штауфенів. Протистояння тривало аж до загибелі короля Філіпа у 1208 р.³⁵

Переломним у боротьбі за верховну владу у Німеччині став 1204 р. Здобувши перемогу на Сході, король Філіп (вплив якого значно зміцнився після здобуття хрестоносцями Константинополя) вдався до рішучих дій щодо своїх супротивників на Заході, застосовуючи як дипломатичні, так і військові засоби. Протягом року він змусив ландграфа Тюрингії Германа (який неодноразово змінював свої політичні орієнтири, перебігаючи від Штауфенів до Вельфів) та короля Чехії Пржемысла стати на свій бік, здійснивши похід по їхніх землях. Наприкінці 1204 р. Філіп здобув рішучу дипломатичну перемогу, залучивши на свій бік кьольнського архієпископа Адольфа фон Альтену, що свого часу відіграв вирішальну роль у коронації Оттона та був непримиримим ворогом Штауфенів.

34 Докладний огляд подій див.: Winkelmann E. *Philipp von Schwaben und Otto IV von Braunschweig I–II* (Leipzig, 1873–1878). З новітніх робіт див. спеціальні дослідження Ф. Кемпфа та Е. Босхофа: Kempf F. “Innocenz III. und der deutsche Thronstreit,” *Archivum Historiae Pontificiae* 23 (1985), 72–91; Boshof E. “Innocenz III. und der deutsche Thronstreit,” *Papst Innozenz III. Weichensteller der Geschichte Europas*. Hrsg. von T. Frenz. (Stuttgart, 2000), 51–67.

35 Цьому питанню присвячена величезна наукова література. З робіт останнього часу див.: Töpfer B. “Philipp von Schwaben und Otto IV,” *Deutsche Könige und Kaiser des Mittelalters*. Hrsg. von E. Engel und E. Holtz. (Köln; Wien, 1989), 197–209; Höflinger K. “König Philipp von Schwaben (1198–1208) und Kaiser Otto IV. (1198 — 1218),” *Mittelalterliche Herrscher in Lebensbilder: Von den Konradinern zu den Staufern*. Hrsg. von K. R. Schnith (Graz; Wien; Köln, 1990), 308–321; Eickels K. van. “Otto IV. (1198–1218) und Philipp (1198–1208),” *Die deutschen Herrscher des Mittelalters. Historische Portraits von Heinrich I. bis Maximilian I. (919 — 1519)*. Hrsg. von B. Schneidmüller und S. Weinfurter (München, 2003), 273–292. Krieb S. *Vermitteln und Versöhnen. Konfliktregelung im deutschen Thronstreit 1198 — 1208* (Köln; Weimar; Wien, 2000). [=Norm und Struktur. Bd. 13]. Див. також: Gropper K. *Die Doppelwahlen von 1198 und 1257 im Spiegel der Historiographie* (Neuried, 2002). [=Politik im Mittelalter. Bd. 11].

Переконаний у своїх силах, Філіп демонстративно склав з себе королівський сан та оголосив нові вибори, які відбулися 6 січня 1205 р. у місті Ахені. Філіп знову був обраний королем та відразу ж коронований кьольнським архієпископом в ахенській церкві пресв. Богоматері — місці законної коронації німецьких королів — із дотриманням всіх вимог стародавнього ритуалу³⁶.

Похід Романа Мстиславича до Саксонії — головної вотчини Вельфів — влітку 1205 р. повністю вписується в контекст подій вирішального етапу боротьби з ними Штауфенів, адже саме у цей час Філіп готувався нанести удар по ще одному оплоту Вельфів, мабуть найважливішому на той час, — місту Кьольну, жителі якого на відміну від свого архієпископа твердо підтримували Оттона, бо мали тісні торгівельні зв'язки з Англією та знаходилися під впливом короля Іоанна Безземельного, рішучого прибічника Вельфів. Незабаром після загибелі Романа, у вересні 1205 р. Філіп розпочав облогу Кьольна, жителі якого вчинили рішучий опір. Місто здобути не вдалося, але під час сутичок Оттон був тяжко поранений, після чого рештка його прибічників і навіть його власний брат рейнський пфальцграф Генріх пристали до Філіпа. 27 липня 1206 р. у битві поблизу Вассенберга (західніше Кьольна) війська Філіпа здобули повну перемогу над військами Оттона³⁷.

Хроніка Альбріка, що повідомляє про саксонський похід Романа, — досить важливе середньовічне джерело, яке вже давно уведено в науковий обіг (у російській історичній науці воно відоме з часів Г. З. Баєра та В. М. Татищева)³⁸ та широко використовується дослідниками, особливо стосовно вивчення історії міжнародних відносин за часи Хрестових походів. У *Хроніці* викладаються події всесвітньої історії від створення світу й до 1240-х років.

Автор (іноді ним вважається невідомий монах з абатства Нефмутьє (Nuefmoutier) у містечку Гі поблизу Льєжа; висловлюється також думка, що Альбрік насправді був послухником саме цього абатства) почав свою роботу 1232 р. й продовжував аж до власної смерті, що сталася після 1252 р. *Хроніка* містить багато унікальних відомостей і є одним з важливих джерел з історії Четвертого Хрестового походу, зокрема історії завоювання Константинополя у 1203 – 1204 рр., так званих «дитячих хрестових походів» 1212 р. та ін. Інформацію про Східну Європу автор отримував від різних осіб, у тому числі від папського легата Якова з Пренеста, який у 40-х роках XIII ст. відвідував Угорщину

36 Уперше Філіп був коронований дещо іншим чином, що надавало зручну нагоду його противникам оскаржити цю коронацію, апелюючи до римського папи. Stehkämpfer H. "Der Kölner Erzbischof Adolf von Altena und die deutsche Königswahl (1195 — 1205)," *Beiträge zur Geschichte des mittelalterlichen deutschen Königtums* [=Historische Zeitschrift. Beiheft. NF. Nr. 2] (München, 1973); Idem. "Über das Motiv der Thronstreit-Entscheidungen des Kölner Erzbischofs Adolf von Altena 1189–1205. Freiheit der fürstlichen Königswahl oder Aneignung des Mainzer Erzkurrechts?," *Rheinische Vierteljahresblätter* 67 (2003); Krieb S. Vermitteln und Versöhnen.

37 Окрім вже вказаної літератури див. також новітні дослідження біографії Філіпа Швабського та політичних відносин його часу: Schütte B. *König Philipp von Schwaben. Itinerar — Urkundenvergabe — Hof* (Hannover, 2002) [=Monumenta Germaniae Historica Schriften. Bd. 51]; Csendes P. *Philipp von Schwaben. Ein Staufer im Kampf um die Macht* (Darmstadt, 2003). [=Gestalten des Mittelalters und der Renaissance].

38 Татищев В.Н. *История Российская*. Ч. 1. Татищев В.Н. *Сочинения: В 8-ми т.* М. 1994. Т. I. С. 201.

та був добре обізнаний у справах європейської політики. Завдяки йому у *Хроніку* потрапили відомості про переселення угрів у Панонію, про їхні стосунки з половцями тощо³⁹.

Важливою є ще одна обставина. У *Хроніці* виявляються численні звістки про Польщу XIII ст., іноді зовсім оригінальні, що свідчить про можливість використання її автором сучасних польських нарративних джерел, а також усних повідомлень. Ці звістки викликають підвищений інтерес дослідників різних питань історії середньовіччя⁴⁰. Висновок про безпосереднє знайомство Альбріка з польськими джерелами підтверджується зіставленням повідомлень про похід Романа 1205 р. його *Хроніки* та ранніх польських рочників, в цілому дуже близьких за змістом та духом за винятком однієї деталі — кінцевою метою походу, за версією французького хроніста, була Саксонія, тоді як польські джерела про це мовчать⁴¹.

Слід також зазначити, що укладач хроніки абатства Трьох Джерел, монах Альбрік, належав до ордену цистерціанців, який під час свого розквіту, що припадає на другу половину XII — першу половину XIII ст., за багатством та впливовістю займав перше місце серед усіх католицьких орденів. Завзята цистерціанська проповідь пуританської моралі справляла велике враження на сучасників та мала значний вплив на розвиток освіти, виховання, мистецтва та права. Орден розгорнув надзвичайно масштабне будівництво, поширюючи свій вплив через мережу власних монастирів, та успішно займався господарськими справами. На початку XIII ст. йому належало вже близько двох тисяч монастирів у Франції, Німеччині, Англії, Скандинавії, Іспанії, Італії, Угорщині та Греції⁴².

Члени ордену були постійними учасниками церковних соборів та конгрегацій по усій Європі, що сприяло обміну між ними новинами та інформацією стосовно важливіших подій не тільки церковного, але й політичного життя. Осо-

---

39 Scheffer-Boichorst P. "Chronica Albrici monachi Trium fontium," *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores* XXIII (Hannovere, 1874), 631–643; Molinier A. *Les sources de l'histoire de France des origines aux guerres d'Italie (1494)* III (New York, 1964), 90–91; Andrea A.J. *Contemporary sources for the fourth crusade* (Brill; Leiden; Boston; Koeln, 2000), 265–276.

40 Див., наприклад: Zientara B. *Henryk Brodaty i jego czasy* (Warszawa, 1975), 271; Geremek B. *Kultura elitarna a kultura masowa w Polsce późnego średniowiecza* (Wrocław, 1978), 178; Banaszkiwicz J. *Kronika Dzierzwy: XIV-wieczne kompendium historii ojczyzny* (Wrocław, 1979), 164; Topolski J. *Świadomość historyczna Polaków: problemy i metody badawcze* (Łódź, 1981), 132; Labuda G. *Zaginiona kronika z pierwszej połowy XIII wieku w Rocznikach Królestwa Polskiego Jana Długosza. Próba rekonstrukcji* (Poznań, 1983), 71, 82; Strzelczyk J. *Szkice średniowieczne* (Poznań, 1987), 63, 109; Satała Z. *Poczet polskich królowych, księżnych i metres* (Szczecin, 1990), 71; Wyrozumski J., Bukowski W. *Cracovia — Polonia — Europa: studia z dziejów średniowiecza ofiarowane Jerzemu Wyrozumskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej* (Kraków, 1995), 474–475.

41 Головка О. Русь і руські князівства на сторінках польських нарративних джерел. *Terra cossacorum: Студії з давньої і нової історії України. Науковий збірник на пошану професора Валерія Степанькова*. К., 2007. С. 375–376.

42 Lekai L. *Geschichte und wirken der weissen Mönche: der Orden der Zisterzienser* [S. 1.], 1958; Pötschke D. *Geschichte und Recht der Zisterzienser* (Berlin, 1997). Див. також: Sommerfeldt J. R. *Studies in Medieval Cistercian History* (Kalamazoo, Mich., 1976); *Truth as Gift: Studies in Medieval Cistercian History in Honor of J. R. Sommerfeldt* (Kalamazoo, Mich., 2004).

бливо це стосується часів Четвертого Хрестового походу, в організації та здійсненні якого орден відігравав досить помітну роль⁴³.

Міцні позиції орден мав у Німеччині: впливу ідеології цистерціанців в кінці XII — на початку XIII ст. зазнав навіть імперський дворський церемоніал⁴⁴. Для нашого дослідження важливе значення має наступний факт. Одними з найважливіших осередків ордену у німецьких землях були Саксонія та Брауншвейг⁴⁵. Під час боротьби за владу Філіпа Штауфена з Оттоном IV ці землі складали головний оплот Вельфів, й саме до Саксонії був спрямований похід Романа Мстиславича. Отже саксонські цистерціанці (як і орденська братія взагалі), приймаючи активну участь не тільки у релігійних, але й у політичних справах, могли знати про ворожі наміри руського князя. В усякому разі не є випадковим вкрай негативне ставлення до нього *Хроніки* Альбріка — цистерціанця з берегів Марна, — що змальовує Романа як ворога церкви (чого нема, доречі, у польських джерелах та й що навряд чи могло відповідати дійсності).

Отже не можна погодитися з тими дослідниками, які піддають сумніву повідомлення *Хроніки* Альбріка про похід Романа Мстиславича з того, що воно «несе досить тенденційне навантаження. Давньоруський князь, — зауважує О. Головка, — зображується у ній як «удаваний християнин», якому хроністом приписується прагнення здійснити найтяжчий злочин — руйнацію християнських храмів»⁴⁶. Такий довід не враховує політичної спрямованості хроніки, автором якої був цистерціанський монах, що оцінював події 1205 р. насамперед з точки зору римської церкви, яка (в особі папи Інокентія III) підтримувала тоді Вельфів. Отже негативне ставлення французького хроніста до особи Романа Мстиславича, що діяв на боці Штауфенів, свідчить скоріше на користь вірогідності повідомлення про його похід до Саксонії, бо відповідає розкладу політичних сил та поглядам учасників подій того часу.

Що до звинувачення Альбріком руського князя у намірі поруйнувати християнські церкви, то воно також не дає жодних підстав для сумнівів у достовірності повідомлення про похід до Саксонії. Подібні звинувачення з уст середньовічних церковних письменників — не більше як звичайний суто літературний засіб, стилістичний зворот, який взагалі не можна розглядати як інформацію про реальні історичні події. До таких засобів церковні автори вдавалися, зображуючи ворожі дії своїх політичних суперників.

43 Brown E. A. R. "The Cistercians in the Latin Empire of Constantinople and Greece, 1204 — 1276," *Traditio* 14 (New York, 1958). Andrea A. J. "Cistercian Accounts of the Fourth Crusade Were They Anti-Venetian?," *Analecta Cisterciensia* 43 (Roma, 1987). Richard J. "The Establishment of the Latin Church in the Empire of Constantinople (1204 — 1227)," *Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean After 1204*. Ed. B. Arbel, B. Hamilton, D. Jacoby (London, 1989), 52, 55, 60.

44 Staab F. "Reichszeremoniell und Zisterzienseraskese. Begegnungen auf dem Trifels unter Heinrich VI. und Philipp von Schwaben," *Burg und Kirche zur Stauferzeit. Akten der 1. Landauer Staufertagung 1997*. Hrsg. von V. Herzner und J. Krüger (Regensburg, 2001), 31–46.

45 Про німецькі осередки ордену та їхні громадсько-політичні та культурні впливи див.: Winter F. *Die Zisterzienser des nordöstlichen Deutschlands* (Aalen, 1966); Knefelkamp U. *Zisterzienser* (Berlin, 2001); Eberl I. *Die Zisterzienser. Geschichte eines europäischen Ordens* (Stuttgart, 2002); Hauschild S. *Das Paradies auf Erden. Die Gärten der Zisterzienser* (Ostfildern, 2007).

46 Головка О. Русь і руські князівства на сторінках польських нарративних джерел. С. 374.

Як приклад, наведемо ще один з епізодів боротьби Штауфенів з Вельфами з 30-х років XII ст. Під час протистояння із швабським герцогом Фрідріхом II (батьком майбутнього імператора Фрідріха I Барбароси) німецький король та згодом імператор Лотар III (союзник Вельфів) за допомогою чеських військ здійснив напад та пограбував місто Аугсбург, що визнавало владу Фрідріха II, У листі до бамбергського єпископа Оттона, датованому вереснем 1132 р., аугсбургський єпископ Герман, змальовує дії короля та його союзників як антихристиянський вчинок, спрямований виключно проти церкви:

...навів (король Лотарь — *О. М.*) на церкву Христову ворогів Христових, людей нелюдських, язичників, а саме богемів і половців, що іменуються в просторіччі фальвами (*Valwen*), які, як то всім добре відомо, є і завжди були гонителями Христа і церкви⁴⁷.

Насправді ж йшлося лише про звичайну політичну боротьбу. Більш нейтральне джерело — вишеградське продовження *Хроніки* Козьми Празького — подає цю справу зовсім у іншому світлі. Нічого не кажучи ані про половців, ані про якихось інших язичників, ця хроніка повідомляє про дії чеського заgonу, що був наданий князем Собеславом I королю Лотарю для супроводження його у коронаційному поході до Риму⁴⁸. Тобто ціль походу ніяким чином не була пов'язана з антицерковними заходами; навпаки своїми діями Лотар та його союзники намагалися тоді не втратити прихильності римського папи.

Історики вже давно звернули увагу на зв'язок повідомлення *Хроніки* Альбріка з даними синодика монастиря св. Петра як звісток, що стосуються зовнішньополітичної діяльності Романа Мстиславича в останні роки його правління⁴⁹. Виходячи з цього, В. Абрахам та М. Чубатий оцінили події під Завихостом як епізод з боротьби за владу у Священній імперії: галицько-волинський князь виступав у ній союзником короля Філіпа й прямував до Саксонії, щоб нанести удар у тил його противникові імператору Оттону IV, але був зупинений на півдорозі й загинув від рук союзників останнього — малопольського князя Лешка та його брата Конрада⁵⁰.

Ця точка зору знайшла підтримку у багатьох дослідників⁵¹, але не стала ще остаточно визнаною. Зокрема, повідомленню французького джерела зовсім не

47 *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae* I. Ed. G. Friedrich (Pragae, 1904), 127.

48 *Canonici Wissegradensis continuatio Cosmae*. Ed. R. Köpke. *Monumenta Germaniae Historica Scriptores* IX (Hannovere, 1851), 138.

49 Здається, першим з істориків, хто зіставив обидві звістки як такі, що стосуються саме галицько-волинського князя Романа Мстиславича, був Р. Репель (Roepell R. *Geschichte Polens*. (Hamberg, 1840), 608. Anm. 5).

50 Abraham W. *Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi* I (Lwów, 1904), 99–100; Чубатий М. Західна Україна і Рим. С. 9–10.

51 Томашівський С. *Історія України: старинні і середні віки*. Мюнхен, 1948. С. 81; Пашуто В.Т. *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*. М., 1950. С. 193; Його ж; *Внешняя политика Древней Руси*. С. 165, 221; Rhode G. *Die Ostgrenze Polens* 1 (Köln; Graz, 1955), 102; Грицак П. *Галицько-Волинська держава*. Нью-Йорк, 1958. С. 56; Рамм Б.Я. *Панство и Русь в X—XV вв.* М.; Л., 1959. С. 136; Widera B. "400 Jahre politische Beziehungen zwischen der Rus und Deutschland

проділяється увага у численній німецькій історіографії боротьби Штауфенів з Вельфами та пов'язаних з цим питань зовнішньополітичного становища імперії на початку XIII ст. В західноєвропейській історіографії Давньої Русі повідомлення Альбріка також ігнорується: події під Завихостом більшість дослідників трактує лише як русько-польський конфлікт⁵². Деякі історики свідомо відхиляють можливість саксонського походу Романа⁵³, надаючи переваги повідомленням польських джерел (у тому числі пізніших) при вивченні подій 1205 р.⁵⁴ Тому наведемо на користь версії, що подає *Хроніка* Альбріка, деякі додаткові аргументи.

Союзнницькі відносини зі Штауфенами здавна були у традиції галицьких та волинських князів. За свідченням *Діянь Фрідріха Барбароси*, 1165 р. під час його переговорів з угорцями у Відні чеський король Володислав II відрекомендував імператорові невідомого на ім'я руського володаря, зневажливо іменованого «руським князьком» (*regulis Ruthenorum*):

...чеський король відрекомендував когось з руських князьків, якого й привів до підлеглості йому (Фрідріху. — *О. М.*)⁵⁵.

-
- in der Zeit vor dem Mongoleneinfall,” *Ost und West in der Geschichte des Denkens und der Kulturellen Beziehungen. Festschrift für E. Winter zum 70. Geburtstag* (Berlin, 1966), 30–31; Щавелева Н.И. Древнерусские известия Великопольской хроники. *Летописи и хроники*. 1976 г. М., 1976. С. 61–62; Свідерський Ю.Ю. *Боротьба Південно-Західної Русі проти католицької експансії в X — XIII ст.* К., 1983. С. 78; Феннел Дж. *Кризис средневековой Руси. 1200 — 1304.* М., 1989. С. 65–66; Сахаров А.Н. *Основные этапы внешней политики Руси с древнейших времен до XV века. История внешней политики России. Конец XV — XVII в.* М., 1999. С. 58; Назаренко А. В. *Русско-немецкие связи домонгольского времени.* С. 268–269; Котляр М.Ф. *Данило Галицкий. Биографичний нарис.* К., 2002. С. 3–54; Котляр Н.Ф. *Дипломатия Южной Руси.* СПб., 2003. С. 127–128; Войтович Л.В. *Княжа доба на Русі.* С. 478–479.
- 52 Stökl G. *Russische Geschichte: von den Anfängen bis zum Gegenwart* (Stuttgart, 1965), 108; Idem: “Das Fürstentum Galizien-Wolynien,” *Handbuch der Geschichte Russlands 1* (Stuttgart, 1980), 504–505; Forssman J. *Die Beziehungen altrussischer Fürstengeschlechter zu Westeuropa. Ein Beitrag zur Geschichte Ost- und Nordeuropas im Mittelalter* (Bern, 1970), 56; Lammich M. *Fürstentumsgeschichten des 13. Jahrhunderts in den russischen Chroniken* (Köln, 1973), 10; Pickhan G. “Kiewer Rus' und Galizien-Wolynien,” *Geschichte der Ukraine* (Göttingen, 1993), 34; Idem. “Roman (R. Mstislavič),” *Lexikon des Mittelalters VII* (Stuttgart, 1999), 981; Lübke C. “Außenpolitik im östlichen Mitteleuropa: Expansion und Hegemonie am Beispiel Polens und des Landes Halicz-Volyn (bis 1387),” *Das Reich und Polen*. Hrsg. von Thomas Wunsch (Großfeldern, 2003); Idem. “Germania Slavica” und “Polonia Ruthenica,” *Religiöse Divergenz in ethno-kulturellen Grenz- und Kontaktzonen des mittelalterlichen Osteuropa* (8. — 16. Jahrhundert), *Grenzüberschreitungen im Vergleich. Der Osten und der Westen des mittelalterlichen Lateineuropa*. Hrsg. von K. Herbers und N. Jaspert (Berlin, 2007), 185.
- 53 Порівн.: Jasienica P. *Trzej kronikarze* (Warszawa, 1964), 391–392; Włodarski B. *Polska i Ruś*, 23, 28; Labuda G. “Dwa zamachy stanu w Polsce (1177 — 1179, 1202 — 1206),” *Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk* 82 (1971), 103–104; Przybył M. *Władysław Łaskonogi, książę wielkopolski 1202 — 1231* (Poznań, 1998), 64–65.
- 54 Головко А.Б. *Древняя Русь и Польша.* С. 87–88; Його ж. Давньорусько-польські відносини на початку XIII ст. (про обставини загибелі галицько-волинського князя Романа Мстиславича). *Міжнародні зв'язки України. Наукові пошуки і знахідки.* К., 1991. Вип. 1; Його ж. *Князь Роман Мстиславич та його доба.* С. 173–177; Його ж. *Корона Данила Галицького.* С. 241–245.
- 55 “Ubi rex Boemorum quendam de regulis Ruthenorum suae praesentiae obtulit eiusque illum ditioni subdidit”. — *Gesta Friderici I. imperatoris auctoribus Ottone et Ragewino praeposito Frisingesibus.* Appendix. Ed. R. Wilmas. *Monumenta Germaniae historica. Scriptores XX* (Hannovere, 1868), 492.

Важко сказати, кого саме має на увазі німецьке джерело. Скоріше за все, новим васалом німецького імператора міг стати або галицький князь Ярослав Осмомисл, або хтось з волинських князів⁵⁶.

У 1189 р. при дворі Барбароси дістав притулок й підтримку син Ярослава Осмомисла Володимир, який щойно втік з угорського полону. Визнавши над собою зверхність імператора, Володимир з його допомогою повернувся до Галича⁵⁷. Сам Роман Мстиславич був пов'язаний зі Штауфенами родинними узами. На одній з представниць цього роду свого часу був одружений дід Романа Ізяслав Мстиславич⁵⁸.

Є вагомий підстави припускати, що Роман також доводився свояком королеві Філіпу Швабському: з однією з найбільш аргументованих версій, вони були одружені із рідними сестрами — доньками візантійського імператора Ісака II Ангела Анною та Іриною⁵⁹ (хоча питання про походження другої дружини Романа залишається спірним, деякі дослідники навіть заперечують її візантійське походження⁶⁰).

О. Назаренко вважає, що Роман Мстиславич був втягнутий у німецькі справи — боротьбу Штауфенів із Вельфами — у 1204 — 1205 рр.⁶¹ Нам здається, що це могло статися й раніше, особливо з огляду на те, що одруження Романа з Анною, своячкою Філіпа, мало відбутися не пізніше 1200 р., бо у 1201 р. в них вже народився син Данило.

В усякому разі, протягом 1203 р. політичні стосунки Романа з королем Філіпом та його оточенням вже мали набути повної сили.

До цього часу галицько-волинський князь вже став одним з наймогутніших володарів Русі: він зміг встановити контроль над Києвом й у 1203 р. здобув остаточну перемогу над своїм головним суперником Рюриком Ростиславичем, владнав відносини із половцями, поновив дипломатичні зв'язки з Візантією та Угорщиною⁶².

З другого боку, у 1203 р. прибічники Штауфенів вели активну роботу по розширенню власної коаліції. Тоді ж до них приєднався й ландграф Тюрингії Гер-

---

56 Чубатий М. Західна Україна і Рим. С. 7; Пашуто В.Т. *Внешняя политика Древней Руси*. С. 185; Назаренко А.В. Русско-немецкие связи домонгольского времени. С. 271–272.

57 ПСРЛ 2: 666.

58 Назаренко А.В. Первые контакты Штауфенов с Русью (К истории русско-немецких отношений в 30-е годы XII века). *Восточная Европа в исторической ретроспективе. К 80-летию В. Т. Пашуто*. М., 1999. С. 177.

59 Войтович Л.В. *Князівські династії Східної Європи (кінець IX — початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль*. Львів, 2000. С. 67, 71–72, 224, 376, 380–381, 402; Його ж. Роман Мстиславич і утворення Галицько-Волинського князівства. *Галичина і Волинь в добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького*. Львів, 2001 [=Історичні та культурологічні студії. Вип. 3]. С. 22–23; Його ж. Король Данило Романович. Загадки і проблеми. *Король Данило Романович і його місце в українській історії*. Львів, 2003. С. 24–25; Його ж. *Княжа доба на Русі*. С. 484.

60 Перегляд думок дослідників див.: Dąbrowski D. *Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich*, 34–40; Войтович Л. Мати короля Данила (зауваження на полях монографії Д. Домбровського). *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2007. Вип. 1.

61 Назаренко А.В. Русско-немецкие связи домонгольского времени. С. 269.

62 Пашуто В.Т. *Внешняя политика Древней Руси*. С. 165, 182, 201, 213.

ман – один з найбагатших та впливових німецьких князів, що деякий час під тиском папи вагався зі своїм вибором⁶³.

У ландграфа Тюрінгії були й власні мотиви шукати союзу з могутнім руським князем. За даними *Слов'янської хроніки* Арнольда Любекського, у 1203 р. чеський король Пржемисл I Оттокар, перебуваючи тоді у таборі Вельфів, разом з угорським королем Імре I напав на землі Тюрінгії, намагаючись, очевидно, змусити її правителя залишити табір Штауфенів⁶⁴. За даними іншого джерела — *Діань єпископів Гальберштадтських* — у нападі чеського короля на Тюрінгію у 1203 р. брали участь також загоми якихось «варварів» (barbarae):

Потім король Оттон, що унаслідок прихильності апостольської став могутніше, призвавши до себе на услужіння народи богемів і варварів, спустошив усюди землю⁶⁵.

Позначення «barbarae» навряд чи могло належати до війська угорського короля. Скоріше, хроніст мав на увазі загоми найманих половців⁶⁶, хоча не можна повністю виключати й можливості участі у цьому поході найманого війська з Русі⁶⁷.

Противники Штауфенів постійно намагались розширити власні ряди, залучаючи на свій бік правителів іноземних держав, а також іноземних найманців. Окрім чеського та угорського королів Вельфів підтримували англійські королі Ричард Левине Серце та Іоанн Безземельний⁶⁸, їм вдалося залучити до свого табору також короля Данії Кнута VI⁶⁹.

За подібних обставин прибічники Штауфенів природно не могли сидіти склавши руки й також мали шукати союзників за межами німецьких земель. Їхнім головним союзником у Західній Європі залишався французький король Філіп II Август, який довгий час воював з Іоанном Безземельним⁷⁰. Галицько-

63 Про цього видатного німецького володаря, відомого покровителя поезії та мистецтв, а також про його роль у протистоянні Штауфенів із Вельфами див.: Neumeister P. "Hermann I., Landgraf von Thüringen (1190–1217)," *Deutsche Fürsten des Mittelalters*. Hrsg. E. Holtz, W. Huschner (Leipzig, 1995), 276–291.

64 *Arnoldi abbatis Lubecensis Chronica Slavorum*, 215–216.

65 "Preterea rex Otto propter favorem apostolicum fortior factus, Boemis et barbaris nationibus sibi in adiutorium advocatis, terram undique est depopulatus". — *Gesta episcoporum Halberstadensium*. 781–1209. Ed. L. Weiland. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores XXIII* (Hannovere, 1874), 116

66 Novotny V. *Ceske dejiny*. Dil. I. Čt. III.: *Čechy kralovske za Premysla I. a Vaclava I (1197–1253)* (Praha, 1928), 254; Флоровский А. В. *Чехи и восточные славяне. Очерки по истории чешско-русских отношений (X–XVIII вв.)*: В 3-х тт. Прага, 1955. Т. 1. С. 82–83.

67 Чубатий М. Західна Україна і Рим. С. 10.

68 Докладніше див.: Ahlers J. *Die Welfen und die englischen Könige 1165–1235* (Hildesheim, 1987) [=Quellen und Darstellungen zur Geschichte Niedersachsens. Bd. 102].

69 Glaeske G. *Die Erzbischöfe von Hamburg-Bremen als Reichfürsten (937–1258)* (Hildesheim, 1962), 203–204.

70 Holzapfel T. *Papst Innocenz III., Philipp August, König von Frankreich und die englisch-welfische Verbindung 1198–1216* (Frankfurt am Main; Bern; New York, 1991). [=Europäische Hochschulschriften. R. III. Bd. 460]; Schaller H. M. "Der deutsche Thronstreit und Europa 1198–1218. Philipp von Schwaben, Otto IV., Friedrich II.," *Kronungen, Könige in Aachen — Geschichte und Mythos*. Hrsg. von M. Kramp. (Mainz, 2000), 398–406. Див. також: Колесницький Н.Ф. «Священная Римская империя»: притязания и действительность. М., 1977. С. 156–159.

волинський князь Роман Мстиславич, що мав родинні зв'язки з Філіпом Штауфеном, очевидно, мусив розглядатися останнім як потенційний союзник.

До того ж, угорський король Імре I аж до власної смерті у 1204 р. залишався не тільки противником Штауфенів та ландграфа Тюрінгії, але також був ворогом Романа, оскільки у війні між Імре та Андрієм, синами короля Бели III, що почалася після його смерті у 1196 р., руський князь пристав на бік Андрія, — через це Роман та Імре вели постійну ворожнечу⁷¹. Тільки після смерті Імре (30 листопада 1204 р.) Роман Мстиславич підписав з новим королем Андрієм II угоду про взаємну допомогу та патронат над дітьми обох володарів на випадок передчасної смерті когось із них⁷².

Як військовий союзник Роман був потрібний також ландграфу Тюрінгії Герману, особливо в той час, коли його земля зазнала ворожого нападу, як щойно було відзначено. Але згаданою обставиною не вичерпується весь спектр можливих стосунків володаря Тюрінгії з галицько-волинським князем.

Ландграф Тюрінгії мав також деякі особисті підстави для союзу з Романом. Брат та попередник Германа Людовик Тихий у 1186 — 1187 рр. був одружений із родичкою галицько-волинського князя Софією Володимирівною, першим чоловіком якої був датський король Вольдемар I. Після розірвання шлюбу із Людовиком Софія деякий час жила у замку Вартбург поблизу Ерфурта, що був тоді головною резиденцією тюрінгських ландграфів⁷³.

Потребує уваги й ще один важливий фактор зовнішньополітичної діяльності ландграфа Германа, що міг впливати на зацікавленість володаря Тюрінгії до встановлення союзницьких зносин із галицько-волинським князем. Як один з засновників Німецького (Тевтонського) ордену, Герман багато зусиль прикладав до його зміцнення. Зокрема він допоміг започаткувати поблизу тюрінгського міста Галле на Заале перший у Німеччині орденський адміністративний округ — комтурство св. Кунігунди. Незабаром воно перетворилося у головний осередок подальшого розповсюдження впливу ордену у Священній імперії. На початку XIII ст. під впливом невдач у Палестині Німецький орден взагалі пере-

71 Пашуто В.Т. *Внешняя политика Древней Руси*. С. 348, прим. 8.

72 Włodarski B. *Polska i Ruś*, 25.

73 Софія Володимирівна ймовірно була донькою Володимира (сина новгородського князя Всеволода Мстиславича) та Рікси (доньки краківського князя Болеслава III Кривоустого). Див.: Баумгартен Н.А. Софія Владимировна, королева Датская и затем ландграфиня Тюрингенская. *Летопись Историко-родословного общества в Москве*. М., 1910. Т. VI. Ч. 1. С. 24–30; Его же. Софія Русская, королева Датская, а затем ландграфиня Тюрингенская. *Seminarium Kondakovianum IV* (Prague, 1931). С. 95–104; Пашуто В.Т. *Внешняя политика Древней Руси*. С. 147, 421. Генеалогич. табл. 2, прим. 17; Forssman J. Die Beziehungen altrussischer Fürstengeschlechter, 113; *Handbuch der Geschichte Russlands I*, 428 (Genealog. Tabl. von M. Hellmann); Koscielak L. *Związki dynastyczne pomorskie-ruskie w XII wieku*, 198; Щавелева Н.И. Польки — жены русских князей (XI — середина XIII вв.). *ДГ. 1987 год*. М., 1989. С. 56; Войтович Л.В. *Княжа доба на Русі*. С. 465. Таким чином, Софія Володимирівна доводилася Роману Мстиславичу троюрідною сестрою. Але наведена генеалогія приймається не усіма сучасними дослідниками. — Порівн.: Джаксон Т.Н. *Исландские королевские саги о Восточной Европе (середина XI — середина XIII в.): тексты, перевод, комментарий*. М., 2000. С. 180–181, прим. 17–19; Назаренко А.В. *Древняя Русь на международных путях*. С. 582, 590.

орієнтовує свою діяльність до Південно-Східної Європи, й головним об'єктом його місіонерських зусиль на деякий час стають половці⁷⁴.

Провідну роль у цих зусиллях відіграє саме оточення ландграфа Германа, у якому починає відзначатися один з його міністеріалів, уродженець тюрінгського містечка Лангензальца Герман фон Зальца, що незабаром стане четвертим магістром Німецького ордену, з яким пов'язується його справжній розквіт⁷⁵. Енергійна діяльність Германа фон Зальца призвела до того, що угорський король Андрій II надав Ордену землі на східному кордоні Угорщини у Бурці (Трансільванія) з тим, щоб рицарі захищали королівство від сусідніх половців⁷⁶.

У зв'язку з цим, не виглядає безпідставним припущення О. Масана, що Герман фон Зальца за дорученням свого сеньйора ландграфа Тюрингії міг вести якісь переговори також й з Романом Мстиславичем, відомим у Європі завдяки своїм численним перемогам над половцями, про встановлення союзницьких відносин та можливості спільної політики щодо Степу⁷⁷.

Князі Південної Русі взагалі досить прихильно ставилися до діяльності католицьких орденів, надаючи їм змогу влаштовувати свої приходи та монастирі у руських містах. Про це свідчить діяльність у Києві у першій половині XIII ст. домініканського монастиря пресв. Богоматері, заснованого св. Гіацинтом (Яциком) чи навіть ще до нього⁷⁸. Пізніше цей монастир перейшов до бенедиктинців⁷⁹. Ян Длугош під 1238 р. подає відомості про заснування домініканського монастиря у Галичі:

У місті Галичі засновується монастир братів-проповідників, і там поселяються браття з Польської провінції [ордена]⁸⁰.

Таким чином, початок активних політичних контактів Романа Мстиславича зі Штауфенами та ландграфом Тюрингії, а також можливе відвідування

74 Tumler M. *Der Deutsche Orden im Werden, Wachsen und Wirken bis 1400* (Wien, 1954), 33 f.; Militzer K. *Die Entstehung der Deutschordensballeien im Deutschen Reich* (Marburg, 1981), 31–34 u. a.; Zimmerling D. *Der Deutsche Ritterorden* (Düsseldorf, Wien; New York, 1988), 46.

75 Див.: Lorck A. *Hermann von Salza: sein Itinerar* (Kiel, 1880). [Reprint: Bad Langensalza, 2005]; Koch A. *Hermann von Salza, Meister des Deutschen Ordens: ein biographischer Versuch* (Leipzig, 1885) [Reprint: Bad Langensalza, 2003]; Kluger H. *Hochmeister Hermann von Salza und Kaiser Friedrich II.: ein Beitrag zur Frühgeschichte des Deutschen Ordens* (Marburg, 1987).

76 Машке Э. *Немецкий орден*. СПб., 2003. С. 118; Бокман Х. *Немецкий орден: Двенадцать глав его истории*. М., 2004. С. 58. Zimmermann H. "Der Deutsche Ritterorden in Siebenbürgen," *Die geistlichen Ritterorden Europas*. Hg. J. Fleckenstein, M. Hellmann. (Sigmaringen, 1980) [=Vorträge und Forschungen. Bd. 26].

77 Масан О. Недосліджені питання відносин між Україною та Орденською Прусією в XIII — XV ст. *Науковий вісник Чернівецького університету. Зб. наук. праць. Історія*. Вип. 96–97. Чернівці, 2000. С. 45.

78 Abraham W. *Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi* 1, 69; Шайтан М.Э. *Германия и Киев в XI в.* С. 24–25.

79 Магузова В.И. *Английские средневековые источники IX–XIII вв.: тексты, перевод, комментарий*. М., 1979. С. 129, 155–156; Назаренко А.В. *Русско-немецкие связи домонгольского времени*. С. 274–276.

80 Щавелева Н.И. *Древняя Русь в «Польской истории» Яна Длугоша (книги I–VI): текст, перевод, комментарий*. М., 2004. С. 364.

галицько-волинським князем Ерфурта скоріше всього слід датувати часом не пізніше 1203 р.

Мабуть ще деякий час після цього Роман вагався з прийняттям остаточного рішення про військову участь у боротьбі Штауфенів з Вельфами. Відразу вести активні дії в Європі йому напевно заважали напружені стосунки з Угорщиною, а також непевність розстановки політичних сил у самій Німеччині з огляду на участь значної кількості німецьких рицарів та сеньйорів у Четвертому Хрестовому поході та ненадійності союзників Філіпа з числа впливових європейських володарів. Після здобуття Константинополя та повернення до дому німецьких «пілігримів», серед яких більшість складала саме прихильники Штауфенів перевага в силах рішучо схилилася до останніх⁸¹. Переконавшись у цьому та заключивши союз з новим угорським королем, Роман прийняв рішення зі зброєю в руках стати на бік свого німецького родича. Це й стало, на наш погляд, головною причиною походу через Польщу до Саксонії влітку 1205 р., який коштував руському князеві життя.

Відносини з Візантією у контексті європейських міжнародних зв'язків

На думку О.Б. Головка, схильного відкидати повідомлення *Хроніки Альбріка* як неварте довіри, «великий інтерес істориків до свідoctва французького хроніста про Романа Мстиславича викликаний багато в чому екзотичністю для Русі джерела подібного походження»⁸². На наш погляд, таке припущення ґрунтується на недооцінці значення хроніки як джерела, що висвітлює події, пов'язані саме з обставинами Четвертого Хрестового походу та його часу.

Поруч із вихідцями з німецьких земель головними учасниками цієї загальноєвропейської події були також французькі та італійські вояки. Саме Франція стала країною, де заклик папи Інокентія III до нового хрестового походу знайшов найбільшу кількість прихильників серед рицарів та духовенства⁸³. Більш того, епіцентром подій, пов'язаних з мобілізацією сил й підготовкою до походу, була Шампань, звідки походила переважна більшість французьких рицарів, що взяли у ньому участь, яких очолювали спершу граф шампанський Тібо III, а після його смерті — маршал шампанський Жоффрау де Виллардуен⁸⁴.

Нагадаємо, що монастир Трьох Джерел, де у 30-х роках XIII ст. розпочав писати свою хроніку монах Альбрік, був розташований саме у Шампані. Сюди повернулися численні учасники хрестового походу, у тому числі й його керів-

81 Див.: Thumser M. "Die Staufer im Mittelmeerraum," *Deutschland und Italien zur Stauferzeit* (Göppingen, 2002) [=Schriften zur staufischen Geschichte und Kunst. Bd. 22], 71–92.

82 Головка О. Б. *Князь Роман Мстиславич та його доба*. С. 177; Його ж. Русь і руські князівства на сторінках польських нарративних джерел. С. 374.

83 Див.: Angold M. *The Fourth Crusade: Event and Context* (New York, 2003); Phillips J. *The Fourth Crusade and the Sack of Constantinople* (London; New York, 2004).

84 Див.: Жоффрау де Виллардуен. *Завоевание Константинополя*. Пер. ст. и комм. М. А. Заборова. М., 1993. С. 5–7, 12–14 и др.

ники, які, на думку дослідників, стали головними інформаторами Альбріка, забезпечивши його унікальними відомостями про деякі обставини з часів походу, яких не можна знайти в інших джерелах⁸⁵.

Ось чому Альбрік виявляє «прекрасну обізнаність» саме у розповідях про події Четвертого Хрестового походу, яку неодноразово відзначали дослідники⁸⁶. Це стосується не тільки деталей самого походу (наприклад, французький хроніст подає найбільш повний та точний опис маршруту пересування військ хрестоносців до Задара та Константинополя), але й зовнішньополітичних обставин, що впливали на його здійснення. Так, Альбрік повідомляє про двірський заколот у Константинополі 1195 р., в наслідок якого був скинутий та ув'язнений імператор Ісак II, а також про втечу його сина Олексія до німецького короля Філіпа. Під 1202 р. у хроніці читаємо:

За допомогою якогось наглядача Олексій уникнув уз смертних, втік до Філіпа, герцога Швабського та короля Німеччини, й сховався в нього, тому що дружиною цього самого Філіпа була сестра Олексія. Тому, коли франкські паломники обложили Задар під проводом венеціанців..., скориставшись порадою згаданого короля Філіпа, Олексій надіслав до них звернення... Й багатьма мольбами та обіцянками зобразив справу свою таким чином: якщо вони повернуть йому трон імператора, то він назбирає достатньо харчів та кораблів й усього необхідного для визволення Святої Землі⁸⁷.

Важливим для нашого дослідження є той факт, що Альбрік добре усвідомлював, що одним з центрів підготовки та керівництва Четвертим Хрестовим походом був двір Штауфенів, який під час описуваних подій взагалі перетворився у провідний центр європейської політики та дипломатії. Король Філіп рішучо втрутився у внутрішні справи Візантії, надавши підтримки своїм позбавленим влади родичам⁸⁸. В значній мірі завдяки зусиллям Штауфенів Четвертий Хрестовий похід змінив свій напрямок та цілі й замість Єгипту був спрямований до Константинополя⁸⁹.

Філіпові вдалось також домогтись того, що новим головнокомандуючим військами хрестоносців став ще один з його родичів та однодумців — італійський маркіз Боніфачій Монферратський, що змінив раптово померлого у травні 1201 р. графа Тібо Шампанського⁹⁰. У таємні плани Філіпа був посвячений його головний союзник у Західній Європі французький король Філіп II Август, якому

85 Andrea A.J. *Contemporary Sources for the Fourth Crusade*, 265–276.

86 Brand Ch.M. *Byzantium Confronts the West (1180 — 1204)* (Cambridge, Mass., 1968), 287; Grandsen A. *Historical Writing in England*. (London, 1974), 329.

87 *Albrici monachi Triumphontium Chronikon*, 881

88 Norwich J. J. *Byzanz. Der Aufstieg des oströmischen Reiches III* (Gamburg; Düsseldorf; München, 1993), 186–222.

89 Див.: Васильев А.А. *История Византийской империи. От начала Крестовых походов до падения Константинополя*. СПб., 1998. С. 86, 101–102, 104–105; Заборов М.А. *Крестоносцы на Востоке*. М., 1980. Гл. 5.6.

90 Runciman S: *Geschichte der Kreuzzüge* (München, 1978), 866–898; Csendes P. *Philipp von Schwaben. Ein Staufer im Kampf um die Macht*. (Darmstadt, 2003), 28, 121, 134.

Штауфен надавав підтримки у боротьбі з англійським королем Іоанном Безземельним за визволення з-під влади Англії французьких земель. Під тиском Філіпа Августа французькі барони мали погодитися з кандидатурою Боніфация⁹¹.

Отже до двору Штауфенів на початку XIII ст. сходилося багато таємних ниток європейської політики, і король Філіп мав вплив на визначення та зміну її найважливіших напрямків. Ці нитки тягнулись як на Захід, так і на Схід та Південь Європи, бо основною метою німецького короля стала Візантія, а головними союзниками у здійсненні її — Франція, а також Венеція.

Галицько-волинський князь не стояв осторонь цієї загальноєвропейської політики. Він підтримував жваві стосунки із Візантією. Про це свідчать повідомлення давньоруських джерел. Новгородський боярин Добрина Ядрейкович, що перебував у травні 1200 р. в столиці Візантії, бачив там послів «от великого князя Романа», яких очолював боярин Твердята Остромирич⁹². Згідно із свідченнями візантійського історика та царедворця Нікіти Хоніата, переговори з галицько-волинським князем завершилися укладенням союзної угоди, спрямованої проти половців⁹³, наслідком якої стали нові походи до Степу, здійснені Романом⁹⁴.

За традицією того часу, угода 1200 р. була скріплена шлюбом галицько-волинського князя із родичкою візантійського імператора⁹⁵, якою, як вже зазначалось, є вагомій підстави вважати доньку імператора Ісака II Анну.

Згідно з повідомленням польського хроніста XV ст. Яна Длугоша, після здобуття Константинополя хрестоносцями скинутий візантійський імператор Олексій III (якого Длугош іменує «Аскаріусом») втік до Галича, де був шанобливо прийнятий Романом Мстиславичем⁹⁶.

Історики неоднозначно ставляться до цієї звістки: деякі з них сприймають її з довірою⁹⁷, але висловлюються й серйозні сумніви з приводу можливості подібного факту⁹⁸. Перебування Олексія III у Галичі заперечує М. Котляр, намагаючись з

91 Див.: Waas A. *Geschichte der Kreuzzuge* II (Freiburg, 1956), 33 ff.; Заборов М.А. *Крестоносцы на Востоке*. Гл. 5.6.

92 *Путешествие новгородскаго архиепископа Антония в Царьград в конце 12-го столетия*. С предисловием и примечаниями П. Савваитова. СПб., 1872. С. 78–79.

93 Никита Хониаг. *История со времени царствования Иоанна Комнина*: В 2-х тт. Пер. Н. В. Чельцова. СПб., 1862. Т. II (1186 — 1206). С. 246.

94 Котляр Н. Ф. *Дипломатия Южной Руси*. С. 88–89; Vasary I. *Cumans and Tatars: Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365* (Cambridge, 2005), 48–49.

95 І. Граля вважає, що друга дружина Романа походила із знатного візантійського роду Каматерос, спорідненого із династією Ангелів і мала ім'я Марія (Grala H. "Druge małżeństwo Romana Mściślawowicza," *Slavia Orientalis* XXXI, 3–4 (1982), 126.

96 Щавелева Н.И. Древняя Русь в «Польской истории» Яна Длугоша. С. 343. Из праці Яна Длугоша ця інформація перейшла в твори Мартіна Кромера (*Kronika Polska Marcina Kromera, biskupa Warmińskiego* I (Sanok, 1857), 360) та Мартіна Бельського (*Kronika Marcina Bielskiego* (Sanok, 1856). Т. I, 228), а також в Густинський літопис який іменує імператора не Аскаріусом, а Олексієм (*ЛСРЛ* XL: 108).

97 Дашкевич Н. П. *Княжение Данила Галицкого по русским и иностранным известиям*. К., 1873. С. 96; Лихачев Д.С. Комментарий исторический и географический. *Слово о полку Игореве*. М.; Л., 1950. С. 445; Рыбаков Б.А. *Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв.* М., 1993. С. 515; Толочко П.П. *Київська Русь*. К., 1996. С. 59.

98 Грушевський М.С. *Історія України-Русі*. К., 1993. Т. III. С. 12; Grala H. "Tradycja dziejopisarska

опорою на візантійські та західноєвропейські джерела прослідкувати діяльність екс-імператора від втечі з обложеного Константинополя у червні 1203 р. і до самої смерті в 1211 р. Дослідник встановлює, що після невдалих спроб повернути собі візантійський трон Олексій потрапив у полон до Боніфация Монферратського і в 1205 р. був вивезений до його володінь в Італії⁹⁹.

Однак така версія не враховує однієї важливої деталі. За даними Нікити Хоніата, що подає найбільш докладні і точні відомості, у вересні 1203 р. Олексій після втечі з Константинополя недовго перебував в Адріанополі, але далі (після взяття міста новим імператором Олексієм IV) на деякий час сліди його губляться; колишній володар знову з'явився у полі зору Хоніата лише в квітні 1204 р. в місті Ларисса у Фессалії¹⁰⁰. Ця лакуна може бути заповнена завдяки свідченням іншого сучасника подій — автора анонімної хроніки під назвою *Балдуїн Константинопольський* (перша чверть XIII ст.), з якої відомо, що невдовзі після втечі з Константинополя Олексій III опинився в Болгарії у царя Івана Калояна. Принаймні, такі відомості були у хрестоносців, що спеціально розшукували втікача:

І так увійшовши до Константинополя й розшукуючи Олексія, [хрестоносці його] не знайшли, бо разом з п'ятьма тисячами людей [він] втікає до Іоанна, короля Валахії¹⁰¹.

Наведені свідчення мають важливе значення та використовуються дослідниками для вивчення історії візантійсько-болгарських відносин під час Четвертого Хрестового походу¹⁰². Болгарський цар Іван Калоян, який у 1204 р. одержав від папи Інокентія III титул «короля Болгар і Влахів», відігравав дуже значну роль у боротьбі з хрестоносцями: незабаром в битві при Адріанополі 14 квітня 1205 р. він завдав нищівної поразки армії Латинської імперії та взяв у полон її імператора Балдуїна I¹⁰³. Можливість тісних контактів з болгарським царем Олексія III підтверджується й тим фактом, що у 1204 р. значна група візантійських аристо-

o pobycie władcy Bizancjum w Haliczu (Jan Długosz i kronikarz Hustyński),” *Kwartalnik Historyczny* ХСІІ, 3 (1986), 643, 654.

99 Котляр М.Ф. До питання про втечу візантійського імператора в Галич у 1204 р. *ВІЖ*. 1966, № 3; Его же. *Дипломатия Южной Руси*. С. 89–97.

100 Никита Хоніат. *История со времени царствования Иоанна Комнина*. Т. II. С. 283, 296–297, 374, 385.

101 “Et sic intrantes Constantinopolim et Alexium quaerentes minime inveniunt; nam cum quinque millibus hominum fugam capit versus Johanem, regem Valahiae”. — “Balduinus Constantinopolitanus,” *Fontes rerum Austriacarum. Diplomataria et acta XII* (Wien, 1856), 297.

102 Prinzing G. *Die Bedeutung Bulgariens und Serbiens in den Jahren 1204–1219 im Zusammenhang mit der Entstehung und Entwicklung der byzantinischen Teilstaaten nach der Einnahme Konstantinopels infolge des 4. Kreuzzuges* (München, 1972), 1–14.

103 Див.: Каждан А. П., Литаврин Г. Г. *Очерки истории Византии и южных славян*. СПб., 1998. С. 235–237; Паскалев В. *История на България*. София, 1979. Т. 3. С. 139–144; Петров П. *Възстановяване на Българската държава*. 1185–1197. София, 1985. С. 326; Муцафчиев П., Гюзелев В. *История на българския народ: 681–1323*. София, 1986. С. 274; Ангелов П. *Българската средновековна дипломатия*. София, 1988. С. 103, 123, 125; Ангелов Д., Чолпанов Б. *Българска военна история от втората четвърт на X до втората половина на XV в.* София, 1989. С. 89–90; Ангелов Д. *Византия: политическа история*. Стара Загора, 1994 [=Българската народност през вековете]. С. 249–254 та ін.

кратів з оточення поваленого імператора звернулася до Калояна за військовою підтримкою; саме завдяки союзу із фракійською знаттю останній наважився у 1205 р. розпочати війну з латинянами¹⁰⁴.

Повідомлення анонімної хроніки дає підстави вважати, що колишній імператор Візантії Олексій III в період після вересня 1203 й до квітня 1204 рр. (тобто близько півроку) знаходився в межах болгарських володінь з метою пошуків військових союзників проти хрестоносців. Отже він мав достатньо часу та можливостей для прямих стосунків з сусіднім Галицько-Волинським князівством та навіть для особистого відвідування Галича.

Таким чином, є достатні підстави вважати, що галицько-волинський князь Роман Мстиславич мав прямі контакти і отже власну позицію у відносинах з візантійським імператором Олексієм III та, очевидно, й з його суперником та спадкоємцем Олексієм IV. Спроби першого з них знайти військових союзників у Болгарії та на Русі лишилися без відчутних результатів, що незабаром й привело його у полон до хрестоносців. Ця обставина нібито свідчить про більш прихильне ставлення Романа Мстиславича до нового імператора Візантії Олексія IV, що виглядає як додаткове (хоч і непряме) підтвердження припущення про шлюб з його сестрою — дочкою Ісака II Анною.

Інтереси руського князя певною мірою мали враховувати творці європейської політики та дипломатії. Позиція Романа у конфлікті Штауфенів з Вельфами мабуть була більш складною й залежала від вирішення візантійського питання, тобто від результатів Четвертого Хрестового походу, від яких значною мірою залежала й політична доля Штауфенів, насамперед їхній подальший вплив у визначенні внутрішніх німецьких справ та стосунках з Римом.

Відносини з польськими князями

В.Т. Пашуто, пояснюючи причини загибелі Романа під час походу 1205 р., припускає, що галицько-волинський князь свідомо втрутився у польсько-німецькі політичні стосунки. На думку дослідника, малопольський князь Лешко Білий був тоді союзником Вельфів, й таким чином у битві під Завихостом він відстоював інтереси останніх, не даючи Романові дістатися Саксонії¹⁰⁵. Таку ж думку висловлював свого часу й В. Абрахам, також вважаючи Лешка Білого союзником Вельфів¹⁰⁶. Подібні припущення трапляються й у сучасній літературі¹⁰⁷. Але історики ніяк не пояснюють, на чому ґрунтується така версія. Більш того, проаналізувавши широке коло джерел, Б. Володарський вже давно

104 Prinzing G. Die Bedeutung Bulgariens und Serbiens, 8 f.

105 Пашуто В.Т. *Внешняя политика Древней Руси*. С. 165.

106 Abraham W. *Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi* 1, 99.

107 Шавелева Н.И. Древнерусские известия Великопольской хроники. С. 62; Назаренко А. В. Русско-немецкие связи домонгольского времени. С. 269. При тому О.В. Назаренко посилається на відому працю Б. Володарського (Włodarski B. *Polska i Rus'. 1194–1340*), але на вказаних ним сторінках (21–22) взагалі нема мови про події 1205 р. Питання, пов'язані з походом Романа до Польщі Б. Володарський розглядає у іншому місці свого дослідження (починаючи зі с. 25) й приходять до зовсім протилежних висновків.

повністю її спростував, довівши, що немає жодних, навіть опосередкованих, натяків на існування союзних домовленостей між Лешком та Оттоном IV¹⁰⁸.

Відсутність будь-яких слідів стосунків Лешка з Оттоном стала для Б. Володарського важливим аргументом для того, щоб відкинути звістку з *Хроніки Альбріка* про похід Романа до Саксонії як недостовірну, бо якби галицько-волинський князь дійсно ставав таку ціль, про це мали б знати польські хроністи та руські літописці. Особливо, вважав дослідник, це стосується тогочасних польських рочників та засновницького документа олтаря св. Гервазія і Протасія, створеного Лешком з нагоди перемоги над Романом, що сталася у день пам'яті згаданих святих (19 червня). Опікуном саме цього олтаря у кінці XV ст. був відомий польській історик Ян Длугош, який не минув би такої важливої деталі у своїй докладній оповіді про похід Романа, як не минули б такого значного для зовнішньої політики Русі факту й руські літописці¹⁰⁹.

Нам здається, що подібні міркування спростовуються одним простим зауваженням: польські володарі, як і їхні хроністи, взагалі могли й не знати про справжні наміри Романа та цілі його походу. Адже план галицько-волинського князя відносно військової взаємодії з королем Філіпом мав бути секретним, щоб задуманий удар по Саксонії завдати зненацька. Для того потрібно було запобігти передчасного витоку інформації, тим більше з огляду на можливі прихильні відносини когось з польських князів до Вельфів та їхнє шанобливе ставлення до Риму.

Отже нема нічого дивного, що укладачі польських хронік не знали про справжні плани Романа й дивувалися з приводу несподіваної агресії та зрадливості руського князя¹¹⁰. Адже й давньоруські літописці не знали про його далекосяжні прагнення, зобразивши діло як звичайний військовий похід до Польщі, під час якого було захоплено два польських міста¹¹¹. Власного Романового літописання, як відомо, не збереглося, а у далекому Суздалі природно могли й не знати про таємні наміри галицько-волинського князя.

Не виключено, що у конфлікті Романа з Лешком та Конрадом був і ще один мотив, що безпосередньо впливав з ситуації у русько-польських відносинах перших років XIII ст. Приблизно через рік після загибелі Романа під час зустрічі з його вдовою Анною Лешко Білий висунув здогад, що до війни з галицько-волинським князем спричинили провокаційні дії якогось Володислава¹¹². Більшість дослідників вважає, що ним був великопольський князь Володислав Лясконогий, син князя Мешка III, що намагався поширити свою владу на Краків та Малу Польщу¹¹³.

108 Włodarski B. *Polityka Ruska Leszka Białego* (Lwów, 1925), 19–23; Idem, *Polska i Ruś*, 26.

109 Włodarski B. *Polska i Ruś*, 26.

110 Під впливом середньовічних хронік ця думка стала популярною й у польських дослідників, які розмірковують, як могло трапитися, що Роман почав воювати з близькими родичами, з якими завжди підтримував добрі стосунки (Grodecki R., Zachorowski S., Dąbrowski J. *Dzieje Polski średniowiecznej* 1 (Kraków, 1926), 213; Włodarski B. *Polityka ruska Leszka Białego*, 19.

111 *ПСРЛ* 1: 425.

112 *ПСРЛ* 2: 719.

113 Droba L. *Stosunki Leszka Białego z Rusią i Węgrami* (Kraków, 1881), 16; Włodarski B. *Polityka ruska Leszka Białego*, 27; *Historia dyplomacji polskiej* 1 (Warszawa, 1982), 144–145; Wyrozumski J.,

Але цей мотив ніяк не заперечує можливості інших, більш вагомих, на наш погляд, причин походу 1205 р., про які мало хто знав як у Польщі так й у самій Русі. Цілком вірогідно, що про таємні стосунки та плани Романа й Філіпа могли знати французькі союзники останнього, що підтримували лінію Штауфенів під час Четвертого Хрестового походу та боротьби за верховну владу у Німеччині, головним з яких був французький король Філіп II Август. Окрім того, переважна більшість французьких рицарів та сеньйорів, що були свідками та учасниками подій початку XIII ст., як ми бачили, походила з Шампані. Разом із ними відомості про невдалий похід Романа Мстиславича, здійснюваний на підтримку Філіпа Швабського, могли потрапити до далекого шампанського абатства.

Натомість не витримує критики версія польського походу Романа 1205 р., наведена Яном Длугошем, яка ще й досі має прихильників серед дослідників. Згідно із Длугошем, галицько-волинський князь висунув свої претензії щодо Любліна та Люблінської землі у відповідь на несплату польськими князями Лешком та Конрадом грошової компенсації за військову допомогу, що була надана їм раніше. З великим військом Роман обложив Люблін, але, дізнавшись, що Лешко й Конрад також зібрали велике військо, зняв облогу й подався їм назустріч, грабуючи й розорюючи попутні міста та села. Спроба польських князів через своїх послів улагодити справу мирно не мала успіху. Роман перейшов Віслу у районі Сандомира й прийняв бій з поляками поблизу міста Завихоста, у якому зазнав поразки та й загинув¹¹⁴.

Розповідь Длугоша лягла в основу багатьох історичних творів XVI–XVIII ст. (хронік М. Стрийковського, М. Кромера та М. Бельського, Густинського літопису, «Історії Російської» В. Татищева)¹¹⁵. Ця ж версія панувала у науковій літературі XIX — початку XX ст.¹¹⁶

Звістка про те, що метою Романа у 1205 р. було захоплення польських територій та зокрема міста Любліна приймається також деякими новітніми дослідниками як основа для подальшої реконструкції історичних подій того часу. На підтримку цього наводяться міркування, що виникають шляхом порівняння різ-

Gierowski J. A. *Historia Polski* 1 (Warszawa, 1988), 127; Головка О.Б. *Князь Роман Мстиславич та його доба*. С. 182; Його ж. *Корона Данила Галицького*. С. 242. Втім, не виключено, що цим Володиславом міг бути й визначний галицький боярин Володислав Кормильнич, що ворожо ставився до Романа (Крип'якевич І. П. *Галицько-Волинське князівство*. Львів, 1999. С. 86)

114 Див.: *Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki Sławnego Królestwa Polskiego*, 239–244. Російський переклад див.: Щавелева Н. И. *Древняя Русь в «Польской истории» Яна Длугоша*. С. 345–349.

115 Strykowski M. *Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi*, 211–214; *Kronika Polska Marcina Kromera, biskupa Warmińskiego* I, 371–374; *Kronika Marcina Bielskiego* I, 232–235; *ПСРЛ* XL: 110; Татищев В.Н. *История Российская*. Ч. 2. Главы 19–39. Татищев В. Н. *Собрание сочинений: В 8-ми т.* М., 1995. Т. II–III. С. 173–174.

116 Клеванов А. *История Юго-Западной Руси от её начала до половины XV века*. М., 1849. С. 100; Соловьев С. М. *История России с древнейших времен*. Т. 3. Соловьев С. М. *Сочинения: В 18-ти кн.* М., 1988. Кн. II. С. 562; Иванов П. А. *Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XIV века*. Одесса, 1895. С. 158; Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa A. “Ze studiów nad polityką polską na Rusi na przełomie XII i XIII wieku,” *Ateneum Wileńskie* XII (1937), 20; Пичета В. *Основные моменты исторического развития Западной Украины и Западной Белоруссии*. М., 1940. С. 11; Гуржій І. *Об'єднувач галицько-волинських земель. Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVII ст.)*. К., 2002. Вип. 2. С. 410.

них фактів зовнішньої політики не стільки самого Романа Мстиславича, скільки його сина Данила та онука Лева щодо Люблінської та Сандомирської земель¹¹⁷.

Але версія Длугоша щодо причин Романового походу до Польщі хибна. Ранні польські та руські джерела нічого не кажуть про його матеріальні вимоги до польських князів та про облогу руськими військами Любліна¹¹⁸. Подібні відомості з'являються лише у джерелах XV–XVI ст. — у хроніках Длугоша та його послідовників. Усі вони стверджують, що у 1205 р. галицько-волинський князь зажадав від польських князів компенсації за надану їм допомогу у битві під Суходолом, яка, за логікою викладу, мала відбутися раніше описуваних подій. В дійсності ж така битва трапилася 25 березня 1243 р., та в ній брав участь не Роман, а його сини, що допомагали малопольському князеві Болеславу Сором'язливому проти мазовецького князя Конрада¹¹⁹. Протягом кампанії наступного 1244 р. руські війська дійсно облягали Люблін, про що є окреме повідомлення у хроніці Длугоша¹²⁰.

Дослідженнями Г. Лябуди встановлено, що польський хроніст XV ст. переплутав та механічно поєднав у одну розповідь два зовсім різні епізоди, розділені значним проміжком часу, — похід Романа 1205 р. й похід його сина Данила 1244 р.¹²¹ Таким чином, ані битва під Суходолом, ані облога Любліна не можуть мати відношення до зовнішньої політики Романа Мстиславича¹²². Тому більш обґрунтованою слід визнати позицію тих дослідників, які відмовляються від версії Длугоша, надаючи переваги повідомленням інших джерел¹²³.

Таким чином, ми приходимо до висновку, що зовнішньополітична діяльність галицько-волинського князя Романа Мстиславича в цілому мала більш значний масштаб, ніж це вважають деякі сучасні дослідники, що заперечують його участь у найважливіших загальноєвропейських справах свого часу, а саме у боротьбі за верховну владу в Священній імперії та подіях, пов'язаних з Четвертим Хрестовим походом, відкидають можливість особистих стосунків руського князя з володарями Німеччини та імператорами Візантії, а також шлюб із дочкою одного з останніх.

117 Пшик В. Про похід Романа Мстиславича на Польщу 1205 р. *Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції*. Львів, 1993. С. 97–98; Його ж. Трагедія під Завихостом 1205 року. *Республіканець*. 1993, № 3. С. 22–28; Головка О.Б. *Князь Роман Мстиславич та його доба*. С. 181; Його ж. Русь і руські князівства на сторінках польських наративних джерел. С. 376.

118 *Rocznik kapitulny krakowski*. Wyd. A. Bielowski, *MPH II* (Lwów, 1872), 800–801; *Kronika Boguchwala i Godysława Paska*. Wyd. A. Bielowski, *MPH II*, 553; *Kronika Wielkopolska*. Wstęp i komentarze opracowała B. Kürbisowna (Warszawa, 1965), 201. *ПСРЛ I*: 425.

119 *Rocznik kapitulny krakowski*, 804; *Rocznik Traski*, 838; *Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki Sławnego Królestwa Polskiego 7–8* (Warszawa, 1973), 57.

120 *Rocznik kapitulny krakowski*, 804; *Rocznik Traski*, 838; *Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki Sławnego Królestwa Polskiego*, 57.

121 Labuda G. *Zaginiona kronika z pierwszej połowy XIII wieku*, 34–35, 145, 148–149.

122 Myśliński K. "Problemy terytorialne w stosunkach między Polską i księstwem halicko-włodzimierskim w XIII wieku," *Nihil superfluum esse. Prace z dziejów średniowiecza ofiarowane Pr. J. Krzyżaniakowej* (Poznań, 2000), 231.

123 Włodarski B. *Polska i Rus*, 25–30; Labuda G. *Dwa zamachy stanu w Polsce (1177–1179, 1202–1206)*, 103–104; Przybył M. *Władysław Łaskonogi, książę wielkopolski 1202–1231* (Poznań, 1998), 64–65.

На наш погляд, не існує скільки-небудь переконливих підстав для спростування повідомлення *Хроніки* Альбріка про те, що похід Романа 1205 р. був спрямований саме до Саксонії. Про секретні плани руського князя щодо військової взаємодії зі Штауфенами навряд чи могли знати при дворах польських князів, рівно як і руських князів з інших земель, бо інакше ці таємні наміри могли бути розкриті й запланована військова акція вже не мала би очікуваного ефекту. Отже немає нічого дивного, що польські рочники та руські літописи мовчать про справжні наміри Романа, подаючи події 1205 р. як звичайний похід до Польщі.

Натомість, спільники Штауфенів у Західній Європі, серед яких був і французький король Філіп II Август, а також представники шампанської знаті, що брали участь у Четвертому Хрестовому поході, могли знати про невдалу спробу короля Філіпа Швабського скористатися військовою підтримкою свого руського родича під час вирішальної сутички із Вельфами. У шампанському монастирі з берегів Марна могли знати про похід Романа до Саксонії ще й завдяки широкій поінформованості у справах європейської політики цистерціанської братії та тісним стосункам ордену з Саксонією, де існував один з головних осередків його впливу у Німеччині. Окрім того, укладачу хроніки монастиря Трьох Джерел притаманний особливий інтерес до подій у Польщі та Центральній Європі взагалі, який він виявляє протягом перших десятиліть XIII ст., що мабуть було пов'язано із актуальними місіонерськими планами ордену цистерціанців.

Дослідники іноді коливаються з приводу визначення того, на чиїм боці мали діяти загонами Романа Мстиславича, що влітку 1205 р. вийшли до Саксонії, — Вельфів чи Штауфенів¹²⁴. Ці коливання тільки підсилюють враження непевності з приводу самої можливості цього походу.

На наш погляд, давні контакти родини Романа Мстиславича зі Штауфенами, його особисті стосунки із ландграфом Тюрингії Германом, що під час компанії 1205 р. вже твердо став на бік Філіпа Швабського, можливе відвідування руським князем Ерфурта та його щедрий дар монастирю св. Петра, який відіграв помітну роль у політичному житті Німеччини і саме у протистоянні Штауфенів з Вельфами, будучи цитаделлю перших, не залишають сумнівів у тому, що Роман мав діяти на боці Філіпа (який до того ж вірогідно доводився Романові свояком) та саме йому намагався надати підтримку, просуваючись до Саксонії.

Зовсім не витримує критики версія війни Романа Мстиславича з польськими князями Лешком і Конрадом, яку подає Ян Длугош, що переплутав обставини походу 1205 р. з подіями іншого часу. Незважаючи на це, не можна повністю заперечувати того, що на рішення галицько-волинського князя про військове перебування у Польщі і захоплення двох польських міст (про що свідчать давньоруські літописи) впливали якісь окремі мотиви, що безпосередньо торкалися русько-польських відносин того часу.

Санкт-Петербургский государственный университет

---

124 Пашуто В.Т. *Внешняя политика Древней Руси*. С. 221; Назаренко А.В. Русско-немецкие связи домонгольского времени. С. 269.